

MEDRESEYÊN KURDAN JI DESTPÊKÊ HETA ÎRO

Nevzat EMİNOĞLU*

Kurte

Bi hatina Îslamiyetê re herêma Rojhilata navîn, bû kaniya şaristaniyeke nû. Bingeh û binyadeke girîng a vê şaristaniyê nivîs û pirtûk e, yanî medrese ne. Her gel û netewekî ku bûn musulman, li gor rastiya rewşa xwe, saziyên xwe yê perwerdehiyê ava kirin û wihareng ji wê çandê behremend bûn. Gelê Kurd jî wek civateke niştecihê vê herêmê û erdnîgariya wan, bû warê avabûn û geşedana van saziyan. Van saziyên han ku wek “medreseyên Kurdan” derbasî literaturê bûne, bandoreke mezin li ser jiyana Kurdan a civakî, edebî û dîni nîşan dan. Armanca vê xebatê ew e ku ji dîroka destpêka Medreseyên Kurdan heta roja îroyîn serdem û qonaxên ku ev medrese tê re derbas bûne û herêmên ku lê hatine avakirin, nîşan bide.

Peyvên Sereke: Medrese, Medreseyên Kurdan, çand, çanda Kurdî, edebiyata Kurdî, perwedehî.

GEÇMÎŞTEN GÜNÜMÜZE KÜRT MEDRESELERİ

Özet

İslam dininin yayılmaya başlaması ile Ortadoğu coğrafyası yeni bir medeniyetin kaynağı konumuna geldi. Bu uygarlığın önemli bir dayanağını yazı ve kitap, yani medreseler oluşturmaktadır. Müslüman olan her bir millet ve topluluk kendi realitelerine göre kendi eğitim kurumlarını oluşturdular ve böylece bu kültürden yararlanma yoluna gittiler. Bu bölgenin yerli bir kavmi olarak Kürtler ve coğrafyaları da bu kurumların oluşum ve gelişim alanları haline geldi. Kürt medreseleri olarak literatüre geçen bu eğitim kurumları Kürtlerin sosyal, edebi ve dini hayatları üzerinde oldukça önemli etkide bulundu. Bu çalışmanın amacı başlangıçtan günümüze Kürt medreselerinin geçirdiği dönem ve evreleri ve bu medreselerin yayılma alanlarını ortaya çıkarmaktır.

Anahtar Kelimeler: Medreseler, Kürt Medreseleri, Kültür, Kürt Kültürü, Kürt Edebiyatı, Eğitim.

* Öğr. Gör., Muş Alparslan Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Kürt Dili ve Edebiyatı Bölümü - Muş / Türkiye.
e-mail: n.eminoglu@alparslan.edu.tr
doi: <http://dx.doi.org/10.18506/anemon.41955>
<http://dergipark.ulakbim.gov.tr/anemon>

KURDISH MADRASAHS FROM PAST TO PRESENT

Abstract

The Middle East becomes the source of a new civilization with the spread of Islam. Transcripts and books, in other words the madrasahs, constitute an important base of this civilization. Each and every Muslim nation or community establishes their own educational institutions considering their own reality, and they seek to benefit from this culture. As the local inhabitants of this region, Kurds and their geography also become the area of formation and development of these institutions. Mentioned as Kurdish Madrasahs in the literature, these madrasahs have significant influences on the social, literary and religious life of Kurdish people. This study aims to investigate the periods that the Kurdish Madrasahs go through from past to present and to reveal the areas where these madrasahs expand.

Keywords: Madrasahs, Kurdish Madrasahs, Culture, Kurdish Culture, Kurdish Literature, Education.

1. Destpêk

Medrese wek peyveke Erebi tê maneya “cih û warê dersê”, “cihê hînbûn û hînkirinê”. Di dîroka Îslamê de avahiyên ku cara pêşîn erka perwerdehiyê pêk anîne “suffe” yên dema Hz. Muhammed û “darul ulûm /malên ilmê” yên serdema xelifeyan e. Di vê serdemê de mescîd jî cihê ders û perwerdehiyê bûn. Mescîdê ku ji bo nimêj û îbadetê dihatin avakirin bo dersê jî dihatin bikaranîn. Di vê serdema pêşîn de digel mescîdan “xan” jî hebûn ku tê de perwerdehiyê dihat kirin. Van “xan” ên han pîrî caran li rex mescîdan xizmet kirine. Ev pêvajoyê pêşî wek “mescîd” destpê dike, paşê wek “mescîd-xan” berdewam dike û paşê jî bi “medrese”yan gihîştê encamê (Makdîsî, 1981: 27; 2009: 285). Medrese di serdema Emewî û Ebbasiyan de bi vî navê çêbûn û wek saziyên perwerdehiyê li piraniya erdnigariya ku musulman lê dijîn belav bûn. Ji wan kesên ku di van saziyan de ders didan re dihatê gotin “muderrîs”. “Muderrîs” peyveke bi Erebi ye ku maneya wê “yê ku ders dide” ye (Sîrma, 2013: 56). Kurdan jî bo mamosteyên medreseyan digotin “Seyda”. “Seyda” jî di Kurdî de tê maneya “dersdar”, “mamosteyê mezin”, “yê ku dersê dide” (Zînar, 1993: 38).

Sedemên ku medreseyan wek saziyeke perwerdehiyê derxistine holê gelek in. Bi gotineke din gelek armancên avabûna medreseyan hene. Ji van sedemanan ên ku derdikevin pêş, sê - çar heb in. Ji van sedeman jê yek ev e ku ders û perwerdehiyê êdî li mizgeftan hilnedihat. Lewma hewcedarî bi avahiyên serbixwe yên wek “medrese”yan çêbû. Sedemê din ew bû ku rewac û hîndekariya mezhebekî fiqhê pêk bînin (Gözütök, 2013: 200). Her wisa armanceke din a sazkirina medreseyan ew bû ku li hemberî bandora mezhebê Şîîtiyê wek navendên parastina mezhebên sunnî perwerdehiyê pêk bîne (Lewis, 1989: 53).

Di ramana dînî ya gelên musulman de rola medreseyan diyarde ye. Lewra her gelê ku bûne musulman mezhebê xwe yê fiqhî û eqîdewî û her wiha şîrove û awayê baweriya xwe ya dînî jî van saziyan hîn bûne. Her wisa ev saziyên perwerdehiyê bûne sedem ku di nav her netewekî musulman de çandeke taybet a hevpar û zimanekî perwerdehiyê yê standart jî pêk bê. Gelê Kurd jî piştî ku bûn musulman wek saziyeke sereke ya perwerdehiyê jî medreseyan sîd wergirtin. Ji ber hewcedariya bi pêdiviyên rewşenbîrî û him jî bo

gîhandina qadroyên rêvebirî Kurdan ev medrese ava kirin (Epözdemir, 2015: 11). Van medreseyên han bandora xwe li ser bawerî, çand û zimanê Kurdî nîşan da. Di nav Kurdan de çandeke hevpar a wek xîm û bingeha netewetiyê pêk hat. Wuhareng li seranserê erdnîgariya Kurdan yekawatiya baweriyê çêbû. “Mezhebê Eşarî” ku mezhebê Îslamê yê eqîdewî ye û “mezhebê Şafîî” ku mezhebê Îslamê yê fîqhî/emelî ye, wek mezhebên Kurdan ên sereke û fermî rengê xwe dan jiyana wan a kesayetî û civakî (Bidlîsî, 2010: 20). Her wisa berhemên edebiyata Kurdiya klasîk ji van saziyan derketin holê. Ast û qaliteya van berhemên Kurdî ne kêmtirê berhemên klasîk ên cînarên wan ên wek Tirk, Faris û Ereban in (Cizîrî, 2012: 10). Zimanê Kurdî standardizasyona xwe û bikaranîna xwe ya yekawayî ya li seranserê Kurdistanê bi saya van saziyan bi dest xist. Her wiha bingeha zimanê nivîskî yê Kurdî û perwerdehiya zimanê zikmakî ya di Kurdî de jî ev medrese ne (Enstîtûya Kurdî, 2014: 7).

Ji ber ku medreseyan bandoreke awha mezin û mayende li rojhilata navîn û xasma jî li ser gelê Kurd nîşan daye, min ew hêjayî lêkolînê dît. Heta niha derbarê medreseyan de û xasma jî derbarê medreseyên Kurdan de pir hindik lêkolîn çêbûne. Lewma min xwest ku li ser erdnîgariya ku medreseyên Kurdan ji destpêkê heta îro lê çêbûne û qonax û serdemên ku derbas kirine, bisekinim. Bila ev jî neyê jibîrkirin ku erdnîgariya ku medreseyên Kurdan lê hatine avakirin, evên ku me qal kirine tenê nînin. Hê gelek navend û bajarên din jî hene ku ev medrese lê hatine avakirin. Ev mijara girîng hê nû tê lîkolînkirin. Ez bawerim dê bi saya çavkanî û lêkolînên nû evana jî derkevin holê û bi cîhana zanistê re bîn parvekirin.

2. Destpêka Medreseyên Kurdan

Di salên 18an ên Hicrî / 637-645 ên Mîladî de tîkiliya musulmanên Ereb û Kurdan çêdibe. Her çiqas hin caran di navbera wan de şer û pevçûn çêdibin jî lê bi awayekî gelemperî û bi piranî gelê Kurd dîne Îslamê bi dilxwazî dipejirîne. Sedemê bingehîn ê pejiwandina Kurdan a vî dîne nû ev bû ku prensîbên vî dînî li gor qereker û kesayetîya Kurdan bû. Bi musulmanbûna wan re jî saziyên perwerdehiyê di nav wan de geş bûn (Beg, 2012: 123).

Destpêka medreseyên Kurdan digêje salên 979 ên Mîladî. Herêma Kurdên Hesênweyhiyan de gelek cîh û warên dersê tîne çêkirin ji aliyê desthilatdarên Kurdan ve. Nasîrûdewle Ebû Necm Bedr B. Hesênweyh B. Huseyîn El Kurdî di sala 369 ê Hicrî de piştî wefata bavê xwe li Hemedan û wilayetên derdorên wê nêzî sê hezar “mescîd” û “xan” ên wek fêrgeh, daye çêkirinê (Gözütok, 2013: 56).

Kurd, piştî sêsed salên xerabûn û pelçiqandinê yê di bin desthilatdariya Sasaniyên Îranî û Împaratoriya Bîzansî de derbasbûyî, di navbera sedsalên 7an û 9an (mîladî) de, hêza wan (Kurdan) a siyasî ya jî nû ve şînbûyî, mohra xwe li serdemê dixê. Ev heyama ku di sedsalên 10an û 12an de dertê asta herî bilind, bi awakî heqdar, wek “Sedsalên Îslamê yê Kurd” tîne binavkirin. Hakimiyeta Kurdan a siyasî, bi saya fethên leşkerî û koçberiyê, ji Asya Navîn bigre heta Libya û Yemenê dirêj dibû. Kurdan him dewlet û xanedan ava kirin û herêmên navendî yê Rojhilata Navîn parastin, him jî çanda Kurdî demên xwe yê zêrîn jiya. Kurd di pêvajoya van hemû deman de, di warê felsefe, muzîk, muzikoloji, mîmarî, muhendîsî, matematîk û astronomiyê de, bûne pispor. Di nav pêştatîrên Kurd ên wê demê de, dirokzanên wek Ebul Fîda, Îbnî Esîr, Îbnî Şeddad û Îbnî Quteybe; filozofên wek

Suhrewerdî, Ayn el-Qudat Hemedanî; muzikologên wek Seyfeddîn Êrmewî û Muhammed Êbnî Katib Erbilî; muzîsyenên wek Êbrahîm û Îshaq Mawsilî û Zeryab; mîmar û muhendîsên wek Munîs; matamatîkzan û astrologê wek Muhyedîn Axlatî; biyografîstên wek Êbnî Xalîqan, ensiklopedîstên wek Êbnî Nedîm; şoreşgerên civakî û dînî yên wek Babek û Narseh, meriv dikare wek mînak bêje (Izady, 2007: 97).

Gava em qala “Medreseyên Kurdan” dikin, qesta me ew medrese ne ku li ciyên Kurd lê dijîn ava bûne û yan jî Kurd çûne li derekî dinê çêkirine. Ev erdnîgarî jî navenda Rojhilata navîn e ku ji Azerbeycanê heta Şamê û ji Anatolya Navîn bigre heta nivê Îran û Îraqê digre nav xwe. M. Halil Çiçek jî dibêje ku “Medreseyên Kurdan, wek saziyeke kar û xebatên zanyarî û exlaqî, tenê ne li herêma rojhilata Tirkîyeyê, bîlakîs li hemû erdnîgariya ku Kurd bi piranî lê dijîn, perwerdehiyê didin. Ev erdnîgariya han, ji van beşan pêk tê: Rojhilat û rajhilata başûrê Tirkîyeyê, herêmên bakûrê Îraqê, herêmên li rojavayên Îranê, herêmên bakûrê Sûriyê digre nav xwe” (Çiçek, 2009: 27). Ev medreseyên han xwediyê hin taybendmendîyan e ku bi navê “Medreseyên Kurdan” (Sırma, 2013: 58) hatin naskirin (Zinar, 1993: 11).

Zimanê perwerdehiyê yên Medreseyên Kurdan bi Kurdî ye. Ders bi zimanê Kurdî tê dayîn. Pirtûkên dersê/rêzê yên medreseyan her çendî di destpêkê de hemû bi Erebî bûn. Lê hey ku çû yanî ji serdema medreseyên sulatanan ber bi serdema medreseyên Mîran hat, zanayên Kurd pirtûkên dersê yên bi Kurdî jî nivîsîn. Pirtûkên Erebî jî bi şîroveya Kurdî dihatin dayîn. Wuhareng ev saziyên perwerdehiyê bûbûn devera bicihanîna tore, tevger û rêveçûna Kurdayetiye jî. Lewra di wan de toreyê kurdî, ji wergirtinê bigir û hemû edetên kurdî dihatin pêkanîn, kesayetiya nijadî derdixistin holê û mirovatîyê didane diyarkirin (Zinar, 1993: 10). Her wiha ev sazî ji asta dibistana seretayî bigre heta asta zanîngehê mînak û model e ji bo ceribîna dîrokî ya perwerdehiya zimanê zikmakî bo Kurdan. Ne tenê Kurd, her wisa Tirk, Ereb, Faris û milletên mayîn jî di van medreseyên Kurdan de xwendine û jê tehsîl giritine (Yüksel, 1993: 60).

Medreseyên Kurdan, li gor serdema ku hatine sazîkirin û li gor avakarên wan, meriv dikare veqetîne bi sê beşan: Medreseyên sultanî, Medreseyên Mîran û Medreseyên şêxan.

3. Medreseyên Sultanî

Hukumdarên ku di sedsalên pêşîn ên Îslamê de rêvebirî dikirin pêşî li alim û zanayan vedikirin. Her wiha ew teşwîq dikirin û li wan xwedî derdiketin; cîh û mekan ji wan re çêdikirin. Medreseyên pêşîn awha çêbûn. “Herêma Kurdan, di serdema Hz. Umer de û teqrîben di navbera salên 14-30 ê Hîcrî de bûye musulman û wuhareng bi raxbeta ilmê, tehsîla ilmê jî dest pêkiriye û cîh û warên dersê ku jê re medrese tê gotinê, vebûne. Lewma li gor tesbîta Mamosteyê Unîversîteya Bexdayê Dr. Nacî Marûf, hê beriya Medreseyên Nîzamiyeyê yên Selçûkiyan, sî û sê medrese hebûne ku tê de alim û muderrîsên mezin gihîştine (Çiçek, 2009: 37). Ji lêkolînan tê fêmkirin ku derdora salên 250 yê Hîcrî, medreseyên serbixwe ku li dervayê mizgeftan, hatine çêkirin (Çiçek, 1999: 126). Nacî Maruf her wiha dibêje ku van medreseyan sed û şêst û pênc sal beriya Medreseyên Nîzamiyeyê (459ê Hîcrî) dest bi xebatê kirine û li Xorasan û Maweraunnehîrê medrese hatine avakirinê.” (Maruf, 1973: 37)

Ev medreseyên han, bi hatina Îslamê re, li gelek herêmên Kurdistan hatine avakirin. Îslamiyeta ku Hz. Muhemmed teblîx dikir û li ser nas û esasên Quranê geş dibû, atmosfereke nû bi xwe re anîbû. Bi saya wê atmosferê, zanîn û zanyarî, mizgeft û medrese, îmar û îskan, bûbûn metaên herî merxûb. Armanç û xayeyên dewlet û hukumdarên pêşîn, ev cewher û nîrxên han bûn. Di vê derbarê de Izady awha dibêje: “Zanayên wek Ebû Hanîfe Dînewerî, herî zêde deyndarê wan êkolên ilmî ne ku di wan şexş sedsalên zêrîn ên pêşîn ên şaristaniya Îslamê de pêk hatine. Di dem û dewraneke wiha de ku ji bo dewlet û rêvebirên dewletan, tiştên sedemê rûmet û pesnê, ne ku şer û politîka bûn; bîlakîs medrese, pirtûkxane, rasatxane, nexweşxane û laboratuwar bûn. Meriv bi hêsanî li her derê rastî mutefekkîr, zanyar, nivîskar, bestevan û mîmarên meqbûlên alemê û yên wek wan, dihat” (2007: 16).

Ev medreseyên ku sultanên çêdikir, tê de tenê ne dersên dînî, bîlakîs dersên teknîkî û felsefî jî dihatin dayîn. Skala çihêrengiya dersan, pîr fireh bû (Epözdemir, 2015: 10). Lê hey ku çû, ev rengîni û zengîni kêmbû. Yanî gava ji sultanên berjêrî rêvebirîya mîran bû ji mîran jî hate serdema medreseyên şêxan, ev çihêrengiya dersan teng bû. Heta vê sedsalaa dawî, tenê dersên dînî man (Yüksel, 2013: 195).

Di serê dîroka Îslamê de her gel û herêm bi zimanê gelê xwe dersên Medreseyan digirtin. Hin lêkolînerên wek Zeynelabidin Zinar dibêjin ku Selaheddîn Eyyûbî emir kiriye ku li herêma Kurdistan, bila bi zimanê Kurdî ders bê dayîn (Zinar, 2013: 10). Dibe ku li pêşerojê belgeyên nû bi dest kevin û rastiya van jî derkevin holê. Lê ev mijar hewceyê lêkolînên berfireh e. Ji ber ku di mayeta van sultanên Kurd de, tenê Kurd tunebûn û civata ku îdare dikirin kozmopolît bû û hetta hin ji van dewletanan împarator bûn, lewma dibe ku digel zimanê Kurdî, zimanê Erebi jî wek zimanê dewletê yê hevpar, di perwerdeyê de hatibe bikaranîn.

Medreseyên sultanên bi giranî li herêmên wek Dînewer, Hemedan, Sirmac, Hulwan, Erbil, Salmas, Meraxe, Urmiye, Tebrîz, Şehrezor, Ruha, Şam, Heleb, Qahîre û hwd. hatine avakirin (Epözdemir, 2015: 10).

3.1. Medreseyên Hesênweyhiyan

Ev dewleta han, derdora salên 250 î yê Hicrî li herêma Hemedan û Dînewerê, ji aliyê xanedaneke Kurd ve hatiye damezrandinê (Bidlîsî, 2005: 27). Ev dewlet bi zanyarên xwe yê bi nav û deng û bi xebatên ilm û teknîkê navdar e. Bi dehan alim û zanyar li vê dewletê, xasma li Dînewera ku paytexta Hesênweyhiyan e, gihîştine û li alema Îslamê belav bûne. Gihîştin û hebûna evqas alimên mezin, bêguman bêmedrese; bêyî xwedîderketin û alîkariya dewletê û bêyî teşwîq û desteka hukumdarên, ne pêkan e. “Zanyarên wek Mesûdî û Belazûrî, di nav wan cih û waran de ku Kurd lê dijîn, Dînewerê dihijmêrin û dibêjin ku Kurdekî prens, bi navê Hesênweyh, li vir dewletek ava kiriye” (Dînewerî, 2008: 10).

Divê meriv bingeh û destpêka Medreseyên Kurdistan, di van dem û dewranên zêrîn de bigere. Dînewer, li ser rêya hevrişimê ya sereke ya bazirganiya rojava û rojhilatê ya navneteweyî avabûye. Lewma wezîfeya metropolekê didît li başûr û başûrê rojhilata welatê Kurdistan. Wihareng bajarê Dînewerê, xwedanmaliya gelek zanyarên sereke yê wek Ebû Henîfe Dînewerî dikir. Bi çavênîneke kurt ya li Ansîklopediyên Modern yan jî li

ferhengên biyografiyan, dê eyan û eşkere were xuyanê ku zana û rewşenbîrên ku ehl û niştecihên Dînewerê ne, ka çiqas pir in (Izady, 2007: 98).

Digel hebûna medrese û mizgeftan, nivîskar û seyyah di kitêbên xwe de qala rasatxane û kutûbxaneyan jî dikin li Dînewerê. “Stêrknasê Faris Ebdurrehman Sûfiyê Şîrazî di kitêba xwe ya Suwar el Kewakîb de dibêje ku rasatxaneya Ebû Henîfe ya li Dînewerê, min bi çavê xwe dît. Telebeyên Ebû Henîfe Dînewerî yên salên wan li jor, hê jî wê rasatxaneyê dixebitandin. Rasatxaneya Ebû Henîfe hê du sed salê din jî berdewam kiriye. Piştî êrîş û talana Moxolan a li ser Dînewerê, ew rasatxane hilweşiya, xerab bû. Şîrazî herwiha behsa pirtûkxaneya Ebû Henîfe ya nêzîkî wê herêmê jî dike û li ser pirtûka Kîtab ul- Hewa yê ku li wir ditiye jî şîroveyan dike” (Izady, 2007: 99)

3. 2. Medreseyên Merwaniyan

Merwanî, xanedanek in ku hukumdariya herêma Diyarbekir û Cezîrê kirine (Bidlîsî, 2011: 24). Ev dewleta han di sala 984 an da ji teref Ehmed Bîn Merwan ve hate damezrandin. Vê dewletê sed salî zêdetir umir kir. Di vê serdemê de dewlemendî û aramî çêbû û zêde bû. Li vî welatî gelek mizgeft, medrese, xan û man, pire, hemam, cihokên avê, di vê serdemê de hatin çêkirin. Herêma Diyarbakirê, bûbû navenda bazirganiyê. Bûbû sedemê dewlemendiyeke mezin ji Merwaniyan re. Vê dewletê girîngiyeke mezin dida ser xebatên çandî û edebî. Lewma dewleta Merwaniyan, ji bo helbestvan û edîb û zanayaran, bûbû cih û war. Gelek helbestvanên ji vir û biyanî yên wek Ebû Dela, Tihamî, Ebû Riza, Simon El Hotci, bi meth û sena, qala Mervaniyan dikin (Es, 2013: 59).

Li vî welatî berî îslamê manastirên xirîstiyanan û perestgehên zerduştiyan navendên perwerdehiyê hebûn. Piştî hatina îslamê di nav musulmanên herêmê de bi riya mizgeftan navendên îbadet û fêrîkirinê hatin damezirandin. Li gorî çavkaniyên dîrokî cara pêşî di serdema Merwaniyan de medreseyeyên mezin li Farqînê û li Cizîrê tên damezirandin (Makdisî, 2002: 142). Merwaniyan refahek mezin bidest xistin. Xasma serdema Ebû Nasr bin Mervân de asta jiyana bajarên derdora Diyarbekir û Silwanê (Silîva-Meyafarqîn) pêşket. Berhemên çandî û senetkariyê derketin holê. Zana û helbestvanan hîmaye dîtin. Ew cî û herêmên ku Merwanî lê hakim bûn, mezhebê Şafîî lê belav bû (Haldun, 2012: 315).

Li pirê welatê Kurdan, xasma li Serhedê, navên gelek gund û bajaran bi terkîbên “mela”, “şêx”, “welî” û wek vana pêk hatine. Ev yeka han ji ber ku Merwanî û dû Merwaniyan re jî Eyyubîyan ev herêma han de Kurd bi cih kirine û bi destê zana û şêxan gund ava kirine (Bingöl, 1987: 7). Her wisa li van deran medrese saz kirine. Lewma li van deran navê gelek gund û bajaran wek “Şêxweliya”, “Şêrwanşêx”, “Hemzeşêx”, “Şêxyaqûb”, “Mela Dawud”, “Melamustefa”, “Semerşêx” “Melekend”, “Melakork”, “Meladerman”, “Melaxidra”, “Melaosman”, “Melaehmed”, “Şeyxan”, “Hacî”, “Melaqasim”, “Melamelik”, “Melaîbrahîm”, “melakameran”, “Şêxcûma”...û hwd. bi sedan gundên ku navê wan bi vî rengî ne, hene. Ji xwe herêma ku Kurdên Merwanî li hemberî Bizansîyan bi deh hezar eskerê xwe ve alîkariya Tirkên Selçûkî kirine, ev herêma Serhedê ye ku Mûş, Milazgir, Erdîş û Xelatê û derdorên wan digre nav xwe.

Bêxwendin û zanîn ne pêkan e desthilatdariyeke weke Dewleta Merwaniyan bi qasî sed salî li hemi derên Kurdistanê karibe fermanrewayetiye bike û di ware avasaziye de

avahiyên hêja û bêhemta ava bike û karên mîmarî yên weke Pira Malabadê Pira Dehçavî ya Dîcleyê bike male Kurdistan (Epözdemir, 2015: 19).

Belê rast e bêguman ne mumkun e ku Merwanî vî mezhebê hanê, bi awayekî bêilm û bêmedrese pêş bixin û belav bikin. Medreseyên ku mezhebî Şafiîtiyê ders dane û nasnameya Kurdî ya sunnîtiyê pêk aniye, dema îdareya Merwaniyan de destpê kiriye. Wihareng di pêvajoya dîrokê de li hemû welatê Kurdistan ev medrese heta gundan jî belav bûne. Êdî ev nasnameya Kurdistan a dînî ku bi piranî li ser sunnîtiyê û şafiîtiyê ava bûye, di serdema Eyyûbiyan û yên mayî de jî berdewam dike û dighêje heta roja me.

3.3. Medreseyên Eyyûbiyan

Nivîskarê Şerefnameya dîroka Kurdistan, Şerefxanê Bitlîsî behsa pênc dewletên mezin dike ku Kurdistan çêkirine. Ji vana jê yek jî dewleta Eyyûbî ye (Bidlîsî, 2011: 25). Dewleta Eyyûbî çawa di hêla edalet û cesaretê de bi nav û deng e, her wisa jî di hêla perwerde û zanîna de jî gelek xizmetên giranbiha kirine.

Xanedana Eyyûbiyan, ne ku tenê li welatê Kurdistan, bigre li hemû alema Îslamê desthilatdar bûn. Hukumraniya wan ji Qafqasyayê heta Yemenê û ji Tehranê bigre heta Tûnûsê fireh bû. Eyyûbiyan digel gelek berhemên îmar û umranê, her wisa gelek medreseyên ku warên zanîn û zanyariyê ne jî çêkirine. Rêvebirên dewleta Eyyûbî, pîrî qîmet û girîngî didane ilm û telîmê, di nav rêvebirên dewletên musulman de, bûbûn xwediyê mewqiyekî taybet. Eyyûbiyan ji bo ku ekola ehlê sunnet û cemaetê û mezhebê xwe yê Şafiîtiyê pêş bixin, her wiha bo ku ilm û irfanê belav bikin, gelek medrese însa kirin û finansoriya wan hildan ser milê xwe (Bağusuy, 2009: 41). “Nivîskarê pirtûka Xuttet u-Şam ustad Muhemmed Kurd Elî wiha dibêje ku 'piraniya Medreseyên Şamê, dema Dewletên Nûreddîn û Selaheddîn de çêbûn û zêde bûn. Beşek ji van medreseyan jî hêla bazirganan ve, beşekî wan ê din jî ji hêla serokên dewletê û serdarê wan ve û ji aliye keç û lawên xêrxwazên melîk û melîkeyan ve hatine avakirin. Piraniya wan kesên ku medreseyên Şamê çêkirine, dûrî Şamê rûdiniştin. Ger di sedsala 12yan de li Şam û Helebê medrese nehatana çêkirinê, bi mirina melîkên taife û gelan re û bi ketina Osmanîyan a diyarê Şamê re, dê ilm û perwerdeya medreseyê jî holê rabûya. Dema Selaheddîn û zarên wî de, pazara weqf û xêr û xêratê pir di rewacê de bû. Zar û nebiyên wî, eynî mîna pêşî û mezinên xwe, di karê ilm û xêrê de pir li pêş bûn” (Hayr, 2004: 53).

Medreseyên ku Eyyûbiyan li Misrê çêkirine ev in: Medreseya Nasiriyeryê, Medreseya Kamhiyyeyê, Medreseya Salahiyyeyê, Medreseya Adiliyyeyê, Medreseya Sûyûfyeyê, Medreseya Menazîl ul Îz, Medreseya Qutbiyye, Medreseya Fadiliyye. Medreseyên ku Eyyûbiyan li herêma Şamê çêkirin jî ev in: Medreseya Salahiye, Medreseya Asrûniye, Medreseya Îqbaliye, Medreseya Taqawiye, Medreseya Xatûniye, Medreseya Muqaddemiye, Medreseya Ferruhsahiye, Medreseya Esediyye, Medreseya Azrawiyye, Medreseya Amriye (Bağusuy, 2009: 33). Di van medreseyan de, pirtûkên ilmên wek Qiraet, Tefsîr, Hedîs, Fiqih, Zîman û Edebiyat, Felsefe, Mentiq, Tip, Astronomî, Hesab dihatin xwendin (Bağusuy, 2009: 47).

Eyyubîyan her wisa ji welatê hemniyadên xwe yên Kurd re jî gelek xizmetên ilmî kirin. Li Urfayê, Amedê, Meyaferqînê/Silwan/Silîva, Bidlîsê her wekî din (hwd.) gelek mizgeft, medrese, weqif û hwd. çêkirin. Mesela Eyyûbiyan eşîr û qebilêd Kurd li hêla bakûr û

serhedê welatê Kurdan ve bi cih kirin û li wir xebatên ilmê û medreseyan dan destpêkirin. Kurd anîn li Serheda Mûş û Agirî, Erzurûm, Qers û Qafqasê bi cih kirin. Ev der û zozanên ku xalî bûn ji însanan, îmar û înşa kirin (Bingöl, 1987: 7). Li wir medrese vekirin û herwiha mezhebê Şafîî jî li wir belav kirin.

4. Dawiya Medreseyên Sultanan

Meriv dikare dîroka dawî lêhatina Medreseyên Sultanan, wek dîroka 1461î ya hilweşîna Eyyûbiyên Hesenkêfê ku mumessîlên Eyyûbiyan ên herî dawî ne, destnîşan bike. Lewra di vê dîrokê de, nûnerên Eyyûbiyan ên dawî jî ketin bin desthilatdariya Aqqoyûniyan. Her wiha Aqqoyûniyan di serê salên 1400 -1402 yan de jî Diyarbekir hildabûn bin destê xwe. Wihareng di Kurdan de, dawî li silsleya hukumdar û sultanên mezin ên alemgiştî hat. Bi vî hawî ew xizmet û xebata mezin a bi saya medreseyan a ji bo zanîn û hikmetê, sist bû û paşket. Akademîsyenê pisporê dîroka Kurd, Prof. Dr. M. R. Îzady ji bo vê serdema han dibêje ku: “Ev serdema piştî sultanana dîrokê, serdemeke wisa ne ku Kurd, muhtemelen xêncî edebiyatê, bi hemû hêlên jiyana xwe ya netewî ve paş man û şûnve çûn. Her wiha piraniya vî milletî di pêvajoya 250 salê di navbera 1500 û 1750 î de marûzê koçberî û îskana li herêmên dûr a bi darê zorê, man. Civata Kurdan a enerjîk û jêhatî ku di serê vê serdema ku me qal kir de, di ast û dereceke baş û maqûl de bûn, di dawiya vê serdemê de gerîn civateke ji civatên herî paşketî û hevdaketî yê rojhilata navîn” (2007: 111). Alim û zanayê girîng ê ehlê van medreseyên Kurdan, Bedîuzzeman Seîde Kurdî yê Nûrsî jî di pirtûkeke xwe de ku di sala 1909 an de nivîsiye, derheq vê serdema dîroka Kurd de awha dibêje: “Ey Gelî Kurdên şêremêr û leşkerên pêşdar û qehreman ên dema cihangîriya Asûrî û Keyaniyan! Bes! Ev xewa we ya pênc sed salî. Êdî hişyar bin! Sibe ye. Eger na, wehşet û xeflet, dê we di çola hovtî û wehşetê de talan bike” (2005:188). Li gor tesbîta Nûrsî, destpêka xewa Kurdan a pênc sed sale, rastî salên 1400 î tê. Gelo li gor Nûrsî kîjan sedem, kîjan derb û derizîn û şikestek, bûye sedemê vê xewa Kurdan? Qasî ku tê xuyanê li gorî Bedîuzzeman jî dawiya medreseyên Kurdan ên serdema sultanana, destpêka xew û paşveçûna Kurdan e.

Dîrokzanê navdar Prof. Dr. Îzady van herdû xalan wek sedemê vê paşketinê nîşan dide: 1) Şer û tekoşîna herdû hêzên super ên wê demê yê Împaratoriya Pers û Osmanî ku welatê Kurdan nav dest û piyê wan de mabû. 2) Vasco da Gama 1497 an de ji ber ku rêyederyaya Efrîqaya Başûr (Pozê/Çimê Hêviyê) keşif kir, rêya hevirmûş (îpek yolu) ku nav welatê Kurdan re derbas dibû, betal bû û ekonomîya Kurdan xerab bû û paşket” (Izady: 112). Ev herdû xalên ku Îzady destnîşan dike ji bo sedemên xew û nexwaşiya Kurdan, dervayê/xarîc, îşaret dikin. Lê Nûrsî, îşaretî hundir dike û wek sedem, Kurdan bixwe rave dike. Sedemê nexweşiyê çî hundurîn û çî jî derveyî be, her du rewşên bîr jî îşaretî eynî serdema dîrokî dikin ji bo destpêka xew û paşketina Kurdan. Ew serdem jî salên 1400-1500î ne ku rastî dawiya serdema medrseyên sultanana tê.

5. Medreseyên Mîran

Ev medrese li mîrgehan û bi hêla Mîran ve hatine avakirin. Her wiha ji ber ku dîroka wan bêtir nêzî dema îro ye, agahiyên me yê derheq wan de zêdetir in. Ji medreseyên ku mîran çekirine jê hinek heta roja me ya îro jî li ser piya mane. Mesela Medreseya Sor a Cizîra Botan, Medreseya Mîr Hesênê Welî ya li Muksê, Medreseyên Mîrên Bidlîsê û hwd.

Medreseyên mîran medreseyên şaristaniyê bûn. Ew medrese kulliyê bûn, zankoyên zemanê xwe bûn. Mîrekên Kurdistanê ji bona ku burokrat, teknokrat, serdar, dîplomat, dîroknas, stêrnas, bînasaz, muhendis, hekîm, qazî, muftî, hunermend, zana, alim, mela, xetîb, miezîn, wezîr, kizîr û ronakbîran bigihîninê navendên bajaran, bi rengekî şaristanî û li gor demê bi hemî ilmên zanistî yê hemdem digel welatîyên xwe perwerde dikirin. Ji xwe hemî welatên Îslamê jî weha dikir û bi vî rengî perwerde dibûn (Epözdemir, 2015: 29).

Di sedsala XIIIan de piştî êrişên Moxolan li ser cîhana Îslamê, bi taybetî jî li ser paytexta dewleta Ebbasiyan, dawî li dewleta Ebbasiyan hat û bi vî awayî di cîhana Îslamê de serdemeke nû destpê kir. Di vê navberê de hukumetên Kurd ên ku di nivê serdema Ebbasiyan de ava bûbûn jî temenê xwe tijî kiribûn. Piştî dawîhatina van hukumetên Kurdistan serdeme nû destpê kir. Ev serdema nû ji bo Kurdistan serdema Mîrektiyên e. Mîrektiyên herî girîng ên Kurdistan û bi taybetî yê Kurmancan piştî êrişên Moxolan hatin avakirin û heta bi nivê sedsala XIXan li ser pîyan man. Ev serdem ji bo edebiyata Kurdiya Kurmancî serdemeke zêrîn e û her wisa jî bo medreseyên Kurdistan jî girîng e. Lewra em dikarin bibêjin hemû berhemên klasîk ên Kurdiya Kurmancî yê di destê me de ne, di vê serdemê de hatine dayîn. Di destpêka vê serdemê de cara pêşî li cihên wekî Hekarî, Cizîr, Amêdiye û Erdelanê û piştî wan jî li cihên wekî Bidlîsê, Bazîdê, Hîzanê, Miksê, Şêrwanê û hin cihên din mîrektiyên Kurdistan ava bûn. Em dikarin bêjin ku di her bajarekî ku mîrekî Kurdistan lê hebû, medreseyên wan jî hebûn. Piraniya van medreseyan di sedsalên XV û XVIan de hatine avakirin. Ev medrese bi mîmariya xwe û bi sistema xwe ne medreseyên kêr bûn. Hinek ji van medreseyan wekî Medreseya Qubehane û Medreseya Sor di asta medreseyên paytextê cîhana Îslamê yê wan deman de bûn. Di van medreseyan de zimanê perwerdehiyê zimanê Kurdî bû (Adak, 2013: 162).

Gelek navendên ku medreseyên mîran lê hatine avakirin hene. Her ku lêkolînê di vê mijarê de zêde bibin û çavkaniyên nû bi dest bikevin, dê bê xuyan ku hejmar û navenda van medreseyan hîn zêdetir in. Navendên ku me derheqê de agahdarî bi dest xistine ev in:

5.1. Medreseyên Mîrên Cizîrê

Cizîr bajarekî pir qedîm û kevn e. Çemê Dicleyê jî ber ku bi sê aliyan ve ew dorpêç kiriye Ereben musluman jê re gotine Cezîre. Dema Hz. Umer de ketiye nav tixûbê Îslamê. Hz. Umer li Cizîrê mektebek vekiriye. Her wisa li Musûl, Besra, Kufeyê jî ev mekteb hatin vekirin. Wihareng Cizîr jî destpêka hatina Îslamê vir de, bûye navendeke ilmî (Yaşın, 2007: 40). Mîrekiya Cizîrê heta salên dawiya esra 19an berdewam kiriye (Beg, 2012: 222).

Li Cizîrê di serdema desthilatdariya Merwaniyan de medrese ava dibin û xwendin û nivîsandin bi pêş dikeve (Ergun, 2012: 77). Şakir Epözdemir di vê derbarê de dibêje ku “Piştî Atabegiyên Eyyûbiyan, ronesansa xwendin û perwerdeyê li hemî derên Îslamê û bi taybet li Şam û Heleb û Mosil û her wiha li Ruha, Mêrdîn, Nisêbîn, Cizîr û Ameda bi vê herêmê ve girêdayî û heya Bidlîs û Xelat û Wanê belav bûye. Ev jî rastî sedsala 11, 12 û 13 an tê. Di van salan da li hemî derên ku Misilman lê hakim in, ilm û irfan gelek pêşda çûye. Di van serdeman de em li Cizîra Botan yekî weka Ebu'l İzz û sê heb birayên alim û ilimdar dibînin ku hinga Cizîrê ava bûye emsalên van herçar kesên ilimdar çênebûne: Ebû'l İzz ku navê wî İsmail e, di salên 1153/1233 yê de jiyaye, yekemîn car robotan afirandiye, sietên

avê û gelek tiştên mekanîk çêkiriye. Ebu'l İzz, Bediuzzemanê wê wextê ye. Mecdûddîn b. Esîr (1149-1210), birayê wî Îzedîn b. Esîr (1160-1233) û birayê din Ziyaeddîn b. Esîr (1163-1239) jî di warê ilimdariyê de bêemsal in. Ev ne tenê ilimdar in, her wisa dîplomat in, dewletsaz in û li dinyaya wê demê gelek qedirbilind in” (2015: 38). Mecdûddîn deh, Îzzeddîn şeş û Ziyaeddîn heft berhemên wan ên ku hêja jî ji wan tê istifadekirin li peyî xwe hiştine. Ev dem dema Atabegiyayî ya Eyyûbiyan e ku Mûsil, Erbil, Mêrdîn, Riha û bajarê Cizîrê bi Medresan dagirtî ne, dereca ilm û îrfanê gihaye menzîleke berz û bilind.

Divê ku em vê yekê jî bibêjin, Eyyûbiyan Îmamê Şafîî weka îmamê xwe yê fermî bijartine û li hemî derên Kurdistanê vî Mezhebî dane pêş. Îlimdarekî Mezin bi navê İbnul Cizîrî (1350-1429) heye ku divê meriv di serda nebore. Vî alimî di warê Tefsîr, Hedîs, Siyare-î Nebî, Dîroka İslamê, İlmuhala Hecê û yê din de tam nod û du pirtûk nivisandiyê. Sêzde heb pirtûkên wî dîrok in. Li gora tesbîtan li bajarê Cizîrê heya sala 1515î 4 medreseyên bingehîn hene: Yek Medresa İbnul Bizrî ye ku di vê Medreseyê de li gor qaîdeyê mezhebê Îmamê Şafîî perwerdeyî li dar diketa. Ya duduyan Medresa Zahîrûddîn Atabegî ye ku medreseyeke mezin û gelek bi rêk û pêk bûye. Ev medreseya ha jî li gora qaîdeyê Îmamê Şafîî perwerdeyî kiriye. Ya çaran Medresa Cemaeddîn Qadî ye ku ev jî weka wan ên din li gora mezhebê Şafîiyan dom kiriye. Cizîrê de gelek medrese hene. Piraniya wan îro jî li ser piya ne. Mesela: Medreseya Ebdaliyeyê, Mîr Ebdal Bîn Seyfeddîn Botî di sala 1437 an de çêkiriye. Medreseya Suleymaniye, di sala 1573 an de ji hêla Mîr Muhammed ve hatiye çêkirin. Medreseya Mecdiye, Mîr Mecdûddîn çêkiriye (Yaşın, 2007: 210). Medreseya Sor, di navbera salên 1470 û 1520ê de li gora tesbîtên lêkolînanan Xan Şerefê II. ava kiriye û merqeda Şêx Ehmedê mîrê helbestvanan û sirra eşq û evînê li vê mizgeft û medreseyê de hatiye definkirin (Epözdemir, 2012: 25).

5.2. Medreseyên Mîrên Bidlîsê

Mîrên Bidlîsê, di nav Mîran de roleke sereke listine. Her wiha li ser navê Kurdan bi Osmayîyan re îttifaq pêkanîne û him jî derheq ilm û medreseyan de xizmetên pir hêja û mezin kirine (Epözdemir, 2005: 95). Hukumdarên vî welatî, gelek avahî û sazîyên komarî/kamû û xêrê yê wêk mizgeft, medrese, xan, misafîrxane, hemam, pire, kemer çêkirine. Şerefîxanê Bidlîsî nivîskarê Şerefnameya Dîroka Kurd dibêje ku: “Xêncî Medreseya Şerefiyê û medreseyên mayî, li Bidlîsê pênc medreseyên din ên ilmî jî hene ku hemû jî eserên vî feqîrê Xwedê ne. Min ev medreseyên ku bi navê “Xatîbiye”, “Hecîbegîye”, “Şukriye”, “İdrîsiye” û “İxlasîye” tên zanîn, di sala 1591 î de nêzî Zaviyeya Şemsiyê çêkirin. Ev medreseyên han, aniha bi feqî û mela û seydayên alim û fazîl û edîb ve tije ne” (2011: 269).

Qala zana û rewşenbîrên Bidlîsê bi vî rengî tê kirin di pirtûka Şerefnameyê de û ji hêla nivîskarê wê ve: “Armanca min ji vê yekê eve ku Bajarê Bidlîsê bibe warê xwedî fezil û ilimdaran. İlimdar û merivên qedirbilind tim li vî bajarî kom bibin. Ji ber vê ev bajar bûye warê huner û edebiyatê” (2011: 275). Di Şerefnameyê de û di nava xelqê de navên heşt medreseyên bajarê Bidlîsê xuya dikin: Şemsiyê, Sultaniyê, Şerefiyê, Xetîbiyê, Hacîbegîyê, Şukriyê, İdrîsiyê û İxlasîyê. Ji xeyrî vana navên Medreseyên Yusifiyê, Nûhiyê, Xatûniyê, Exlaqiye, Xelîliyê û Taxikiyê jî di çavkaniyan da derbaz dibin. Em dikarin bêjin hemî Medreseyên bajarê Bidlîsê di binê sîwana 'Kulliya Şemsiyeyê' de hatine avakirin û tenzîmkirin.

Ewliya Çelebî qala 4 Medreseyên herî baş û taybetmend û 70 heb dibistanan dike ku li bajarê Bidlîsê di xizmeta xwendin û perwerdeyê da bûne. Di nava van mekteban de mektebên taybet hebûne ku ev mekteb weke kolejên Taybet yên vî zemanî bûne” (Epözdemir, 2012: 12).

Ewliya Çelebî di heqê ilimdarî û pêşvaçona bajarê Bidlîsê de dût û dirêj agahiyan dide me: Ewliya Çelebî dibêjê: “Hejmareke gelek zêde pirtûk anîne ber mezadê ku ev yazdeh sandoq bûn û di nav wan de pirtûkên wek Şahname, Gulistan û Şerefname yên gelek hêja hebûn. Lê wextê çavên Emîr Diyaeddînê kûrê Ebdelxan bi hêstiran tijî bûn. Ehmed Paşa jêre got; “ji bo çi bêhna te teng e?. Wî got; ev ezemeta pirtûkan ên min in û piraniya wan muhira min li ser in” (Epözdemir, 2012: 13).

5.3. Medrseyên Mîrên Hekariyê

Erdnîgariya Hekariyê ji heyamên neolîtîk heta îro bûye war û wargehê jiyana mirovahiye. Ev herêma han, bi rengînî û zengîniya xwezaya xwe ve bala komên însanan kişandiye û bûye dergûş ji şaristan, çand, nasname û baweriyên cuda cuda re. Meriv mîrasa çandî ya Hekariyê ya beriya Îslamê, bêtir li ser şop û neqşên kevîran ên kela, stel, mezel, dêr û dêrheyan dibîne. Heçî çand û edebiyata Hekariyê ya nivîskî ye, serê destpêka serdema Îslamî de peyda dibe. Çavkaniya vê ya sereke jî medreseyên Kurdan e.

Sazkar û hamiyên medreseyên mîrtiya Hekariyê, wek yên hemû medreseyên mirtiyên Kurdan, Mîr bûn. Van mîran bi sedan medrese çêkirin. Medreseyên ku hatine çêkirin, tenê yên ku heta roja me li ser piya mane yan jî kelefeyên wan gihîştine îro, nînin. Ango îbarete bi van ên mewcût tenê nînin. Bilekis ji navendên bajaran biger heta gundan, heta mezre û zozanan jî bi sedan medrese hatibûn çêkirin. Piraniya wan piştî hilweşîna mîrektiya Hekariyê neman û negihîştin roja me ya îro.

Taybendmendiya herî sereke ya medreseyên Hekariyê, wek a hemû medreseyên mîran, ew bû ku cih didan çand û edebiyata herêmî. Wek mînak: Medreseya Mîr Zeynel Beg yek ji wan medreseyan e li nav bajêrê Çolemêrgê û li taxa Gulareş e. Medrese ji aliyê Mîrê Hekariyê Mîr Zeynel ve hatiye çêkirin. Evî mîrê han di navbera salên 1560-1578an de mîrtiya Hekariyê kiriye. Muhtemelen medrese jî di van tarîxan de hatiye çêkirin. Merqeda Mîr Zeynel jî di hewşa medreseyê de ye (Top, 2007: 188). Medrese bi awayê çargoşeya dirêj hatiye çêkirin. Gelek cihên medreseyê hilşiyaye. Li dîwarên dora medreseyê nimûneyên mimariyeke xeml û neqşan a pêşketî tê xuyanê. Li derdora medreseyê qebristanekî kevn heye.

Nivîskarê mewlûda Kurdî şair û edîbê mezin ê Hekariyê yê dewra mîrektiye Mela Huseynê Bateyî jî li vê medreseyê tehsil girtiye. Her wisa vê medreseya emekdar gelek alim, zana û edîbên din jî diyariyê me kiriye (Sadinî, 2010: 30). Medreseyeke din Medreseya Melîk Muhemmed Esed e. Ev medrese ji aliyê mîrê Hekariyê Melîk Muhemmed ve hatiye çêkirin. Merzelên Melîk Muhemmed û yên malabata wî bi medreseyê ve ye. Vê medreseyê heta salên 1910an jî xizmeta perwerdehiyê kiriye. Aniha wek camî tê bikaranîn. Dîsa medrseyeke din jî Medreseya Meydanê ye. Li gor kîtabeya li ser deriyê wê yê derva, di tarîxa 1112 (1700-1701) ê Hîcrî de hatiye çêkirinê. Ji kîtabeyê nayê fêmkirin ku ji hêla kê ve hatiye çêkirin. Di şêklê çargoşe de hatiye çêkirin. Hewşek û gelek odeyên vê medreseyê hene û deriyê wê yê derva aliyê başûr de ye.

5.4. Medreseyên Mîrên Muksê

Mîrên Muksê jî wek Mîrên din, ji bo ilm û hikmetê gelek xebat kirine. Xizmeta ilm û medreseyê ya li Muksê ku herêma Wan û Westanê jî digirt nav xwe, bi saya Mîrên Mehmûdî pêk hatiye. Medrese û xwendevanî li Muksê sedsalên 16 û 17an de pir pêş dikeve. Bi taybet di di hêmana Mîr Hesênê Welî (1520-1566) de ev yeka ha êdî pêş ve diçe. Vî mîrê Muksê dêr û mizgeft û manastir û medrese li teniştê hev dane avakirin. Cudatî nexistiye navbera mesîhî û musulmanan. Mîr Hesên bi hemî mecalên xwe zor daye xwendin îmarêtê. Li Muksê gelek îmaratên li ser navê wî hene (Epözdemir, 2015: 60).

Medreseyên Muksê hemû ji hêla mîrên Kurdan ve hatine çêkirin. Medreseyên ku van mîran çêkiribûn, ji merkeza Muksê bigre heta Westan û Tax û Îspayerdê û ciyên mayî, belav bibûn. Medreseya Norşînê ya meşhûr jî di eslê xwe de şaxa medreseya Taxê ye ku Seydayê Şêx Ebdurrehmanê Taxê çêkiriye.

Berhemên Kurdî yên ku di medresyan de tên xwendin, destpêka wan dighêje serê serdema mîrektiyan. Berhema herî kewna Kurdî ku gihîştîye destê me, li mîrgeha Muksê hatiye nivîsîn. Ev pirtûk, “Serfa Kurmancî” ya Eliyê Teremoxiyê Muksî ye. Eliyê Teremoxî, vê berhema ku di medresyan de tê xwendinê, bi navê “Destûra Zimanê Erebbî Bi Kurdî Digel Hinde Numûneyêd Farisî û Kurdî” û di sala 1591 î de nivîsiye (Nado, 2012: 19). Her wiha edîbê mezin ê Kurd Feqiyê Teyran jî li vê mîrgehê gihîştîye. Li Muksa ku diyarê Xan Mehmûd e, medreseyeke pir mezin hebû. Bandora wê ya manewî wisa mezin bû ku xanimên mîran jî li ser waqfiyeyên xwe, medrese ava kiribûn. Mesela, Mîranete Xanima Mîr Ebdî mirê Îspayerta ku di navbera Xîzan û Muksê de ye, gotiye ku “Çima medreseyeke wek Medreseya Mîr Hesênê Welî li vir jî çênebe.” û wihareng medreseya Taxê çêkiriye û wek weqif dayê bavê murşîdê mezin Şêx Ebdurrehmanê Taxê (Yılmaz, 2013: 13). Medreseya Mîr Hesênê Welî hêjî li ser piya ne û li Muksê wek ciyekî ziyaret û geştê ye.

5.5. Medreseyên Mîrên Heskêf û Şêrwanê

Herêma Şêrwan û Heskêfê bi hêla çandî, mîmarî, dînî û siyasî ve pir nêzî hev e. Ev erdnîgarî bi berhemên xwe yên dîrokî jî navdar e. “Ev herêm dikeve navbera Sêrt, Berwarya, Hîzan û Bayqan. Ev her çar navend xwe li Mîrekiya Şêrwan dipêçin. Ku em Şêrwanê weka Mîrekiyek bidin destê xwe, em dikarin bêjin Hikûmeta Şêrwan diketa navbera Hesenkêf, Botan, Mikis, Hîzan û Zirkan. Şêrwan Mîrekiyek jî mîrekên Eyyûbiyan e. Girêdana Hesenkêfê û Şêrwan tim bi hevra heye. Ev Mîrekên Eyyûbiyan wisa xuya dike ku di serayên xwe da zimanê Erebbî dane pêş û çewan dor û berê Hesenkêfê li hinek herêman û bi taybet li bajarê Sêrtê zimanê Erebbî tê xebardan, her wisa mintîqa Rîstaq ku dikevê navbera Sêrt û navça Şêrwan a niha li vê herêmê jî bi Erebbî dişexilin” (Epözdemir, 2012: 12)

Eyyûbiyan dema li hemû alema Îslamê hukumdarî dikirin, xasma Kurdên xanedan û zanayên Heskêf û Şêrwanê dişandin welatê jor, yanî Serhedê (Bingöl, 1987: 7). Him li wan zozanên fireh û vala Kurd bicîh dikir û him jî îmar û îskana wan deran pêk dianîn.

Herêma Rîstaq, bi tertîb û nîzama Eyyûbiyan e û xwendin û tehsîla Medresan gelek dewlemend e. Di zemanê Mîran da Medresa sereke ku jê re Medresa Zeynel Beg dibêjin, li

hemî rexên Şêrwan şaxên bi merkezê va girêdayî hatine damezrandin. Medresa Helenzê, Medresa Tillo, Medresa Fêrsaf çewan ku Medreseyên bi çanda Şêrwan ve girêdayî nin her wisa li Mawît, li Êrûn, Hiweyluk û derên din jî xwendin û zanîn derketiye dereceyeka bilind. Balkêşî û rastiyêkê mayî jî ewe ku avayiyên Sêrt û Ristaq û Hesenkêfê wek hevîn. Li gundên Kurmancan ev mîmariya Ereban hîç nehatiye bi karanîn. Vê îmaratê Eyyûbiyan anîne Eskîf û jî vê derê ev bînasazî bajarê Sêrtê û çend gundên Ristaq daye ber xwe (Epözdemir, 2012: 13).

5.6. Medreseyên Mîrên Serhedê

Li vir mîrên xanedan ên Mehmûdî û Celalî û Heyderî, hukumraniya herêma Bazîd û Wan û derdora wir kirine. Van mîran him medrese ava kirine û him jî bûne sedem ku alim û zanayên wek Ahmedê Xanî, Mela Mehmûdê Beyazîdî û Xelîfe Yûsûfê Celalî jî vê herêma derkevin (Kurdo, 1983: 105).

Navenda Medreseyên Serhedê Bazîd bû. Li Bazîdê bi xwe jî medreseyeke bi rêk û pêk a bi navê Sînaniye navdar bû. Her wisa li Xoşabê Medreseya Îlmiye bi nav û deng bû. Li Seraya Mehmûdiyan- Seraya Mezînan Medreseya Zêrîn (1640) di xizmeta hînkirina zanînê dikir. Li Xelatê jî medreseyên mezin xebatên perwedehiyê dikirin (Epözdemir, 2015: 89).

5.7. Dawiya Medreseyên Mîran

Dewleta Osmanî dema Mehmûdê II. de terka îdareya “ademê merkeziyet”ê kir û dest bi sîstema navendîpariziyê/merkezî kir. Yawûz Sultan Selîm bi navê Peymana Amasyayê di sala 1514 han de bi Kurdan re îttifaqek çêkiribû (Epözdemir, 2005: 95). Mehmûdê II. ew îttifaq xerab kir û heq û huqûqê Mîrnîşînên Kurd bi awayekî yekalî /keyfî bînpê kir. Sedemê bingeînê ê bûyerên di navbera dewleta Osmanî û Mîrekiyên Kurd de ku di serê sedsala 19an de qewimî, jî ber sîstema navendîparêziya ku bi Mehmûdê II. destpê kiriye, derketiye holê (Yeğen, 1999: 58). Guherîna denge/dewranê ya piştî desthilatdariyên dewletên Ewrûpî yê mêtînger ên li ser erdnîgarîya Osmanî û xasma li ser rojhilata navîn, polîtîkaya Dewleta Osmanî ya Kurd guherî. Her wiha ew îttifaqa dîrokî jî holê rabû (Hakan, 2002: 32).

Dewleta Osmanî wihareng di salên 1834î de êrîş bire ser hemû Mîrekên Kurdan û piştî şer û qîtalên dûr û dirêj 1846î de mîrekiyên Kurdan jî holê rabûn. Bi hilweşîna mîrekiyan re medreseyên mîran jî êdî bêxwedî man. Medreseyên mayî jî hêza wan kêm bû. Li gora Şerefnameyê û çavkaniyên kevn di zemanê mîran de perwerdehî fermî ye û terîqetên ku bi ilmê tesewwufê ve mijûl in, ne xwediyê medrese û mekteban in. Navbera salên 1811-27an de Terîqeta Neqşebendîtiya Xalid ji Şerezora başûrê Kurdistanê destpê dîke û li seranserê welatê Kurdan pêş dîkeve. Piştî jî holê rabûna Mîrekiyên Kurd, mela û şêxên mensûbên vê terîqetê medreseyên Kurdan didomînin (Epözdemir, 2015: 95).

6. Medreseyên Şêxan

Sultan û mîran bêtir li bajaran û li qezayên mezin medreseyên mazbût û mezin çêdikirin. Lê şêx û melayan jî digel wan, medrese bi piranî li gundan ava kirine. Medreseyên şêxan, pêşî medreseyên Qadiriyan bûn. Lewra Şêx Abdulqadirê Geylaniyê

ku terîqa Qadirî dabû destpêkirin, ji qeza Gêylanê ye. Gêylan jî di nav herêma Kurdên Îranê de ye. Ji ber vê yekê, terîqa Qadirî çawa ku derket, yanî ji salên 1000 û 1100 î bigre heta salên 1850 iyan li hemû ciyên ku Kurd lê dijiyan, hebû. Lê dîsa jî qasî medreseyên sultan û mîran, bandora wan tunebû. Lewra piraniya medreseyan bi finansoriya hukumdar û mîran û bi awayekî fermî çêdibûn û dihatin meşandin. Îcar piştî dawî lêhatina medreseyên sultan û mîran, tenê medreseyên şêx û meleyan man. Ji ber ku otorîteya mîrên kurdan ji holê rabûbû, pirî caran van şêxan ji valahiya otorîteya siyâsî, dest davêtin îdareya herêmê jî. Her şêxekî neqşebendî xwe daye dora bajarekî mîran û bi taybet li gundan cî girtine. Xasma li gund û navçeyên wek Nehr, Şemzînan, Barzan, Tax, Seydava, Palo, Qolhîsar, Norşîn, Oxîn, Zoqeyd, Xerzan, Xizna, Hawêl, Fêrsaf, Ristaq, Erbo, Girdikan. Erbinê, Dodan, Werqanis, Bişêrî, Farqîn, Misirc, Hezzo û hwd (Epözdemir, 2015: 98).

Mewlana Xalidê Bexdadî yê Şehrezorî ku ji Hîndîstanê terîqa Nexşebendî anî, rewaca Nexşebendetiye kete pêşiya Qadirîtiyê. Xelifeyên şêxên Nexşebendîtiyê, him mela bûn û him jî alim bûn Yüksel, 1993: 83). Lewma bêtir ketin rewacê. Piştî ku dewleta Osmanî di nivê sedsala 19an de otonomiya mîrên Kurdan rakir û ew ji holê rakirin, rêvebiriya siyâsî û civakiya li herêmê, vala ma. Waliyên merkezî yê Osmanî jî nekarîbûn vê valahiye tijî bikin. Şêx û xelifeyên neqşebendî, bi saya hêza dînî û ilmî, qismen vê valahiye tijî kirin. Edetê medreseyên Kurdan e ku kîjan talibê ku tehsîla xwe biqedîne û bibe mela, îllam diçe gundekî û li wir medrese ava dike û wê xizmetê didomîne. Terîqa Neqşî, ji ber ku medreseya mela û seydayan û tekyaya şêx û xelifeyan mezc kirin, li hemû welat hêz û belavbûneke mezin bidest xistin (Yüksel, 1993: 54).

Her çiqas terîqa Neqşî jî alimekî Kurdê Suleymaniyeyî (Mewlana Xalid) ji Hindîstanê anî nava Kurdan; lê xelifeyên xwe şandin hemû alema Îslamê. Xasma li gelek navendên alema Îslamê dergah û tekyaya ava kirin. Li bajarên wek Stenbol, Bexdad, Şam, Qudûs, Mekke û Medîne û li welatên wek Pakîstan, Endonezya, Malezya, Hînd û hwd (Bruinessen, 1995: 158).

Li welatê Kurda ji sala 1846an pê ve otorîteya herêmî winda bû. Osmanîyan mal û milkê mîran li eşîrên Koçer belav kir. Ew Kurdên mîr û mîrzade, aristokrat û xanedan ku ji qonaxa eşîrtiyê derbas bibûn û ji dîstpêka Îslamê de hatibûn perwerdekirin, cîhê xwe dan serdema medreseyên şêxan ku Kurdan navê wê serdemê danîne “zemanê eşîrtiyê”. Ew ilm û zanînen ku dema destpêka Îslamê, Hesenweyhî, Merweanî, Eyyûbî û Mirektiyan de li welatê musulman bilind bibû, Neqşîyan ew sazûman bi carekê rakirin û bi tenê ilmê fiqha Îslamê û çanda ehlê sunnet û cemaetê bi rengekî sofîtiyê dane pêş. Ev serdema ku di navbera salên 1850-1925an de derkete holê, nekarîbû bersiv bide dem û dewrana xwe (Epözdemir, 2015: 94).

7. Medreseyên Kurdan Di Sedsala Modern de

Medreseyên Kurdan di serdema xwe ya klasîk de xizmetekî mezin kirine û roleke sereke lîstine di civaka Kurd de. Lê di van du sed salên dawî de xwe nuh nekîr yan jî nekarîbû xwe nûn bike.

Her çiqas hin ehlê medreseyê yên wek Bedîuzeman Seîdê Nûrsî bo modernîzasyon û reforma li ser medreseyan, projeyên nû pêşkêşî rêvebiriya Osmanî ya wê demê kir û serî li Sultan Ebdulhemîd jî xist (Nursi, 2005: 141). Lêbelê mantalîte û asoyên rêvebirên dewleta Osmanî yên wê demê, têra têgihîştina ewan fikrên nûjen û dûrebîn nekir. Wek xelata teşebusa vê projeyî, wan (Reveberiya Osmanî) Nûrsî şandin tîmarxaneyê û paşê jî ew avêtin hepsê (Nursi, 2010: 5). Piştî avabûna Komara Turkiyeyê bi qanûna “Tewhîdê tadrîsat/yektiya perwedehiyê” ya di sala 1924an de bi awayekî resmî medreseyên Kurdistan hatin girtin (Birişik, 2013: 473). Lê dîsa jî hin medreseyan bi awayekî xeyrîresmî û bi dizî perwerdehî berdewam kirin.

Her çendî vekirina wan medreseyan a di serdema Komarê de li gor qanûna heyî qedexa bû jî lê dîsa jî piştî 1939-40î li hin deveran vebûn û dest bi jiyanê kirin. Piştî ew medrese di salên şestî de ji ber dek û dolabên dewletê, hem ji ber tengasiya rewşa demê, hinek jî ji ber rewşa nûjen a dinyayê hin bi hin teqla xwe şist kirin û di salên heftêyî de vêca bi temamî ketin nava pêlên deryaya dîrokê û tê de nixro bûn (Zinar, 1993: 15). Lêbelê dîsa jî li hin deverên welat ev saziyên perwerdehiyê bi awayekî nefermî û sîvil bi alîkarî û îmkanên gel ve hê jî ten avakirin û ders didin.

8. Encam

“Medreseyên Kurdistan” ji hêla çand, mezheb, etnîsîte, ziman û erdnîgariyê ve standardekî nîşan didin û bi pêvajoya dîrokê re bi vî navî ketine lîteraturê. Medreseyên Kurdistan, wek serdema sultan, mîran û şêxan, bi sê qonaxên dirokî re derbas bûne û gihîştine heta roja me ya îroyîn. Di serdema pêşîn de bûne xwediyê erdnîgariya xwe ya herî fireh. Bêhtir li bajarên mezin ên alema Îslamê û li bajarên Kurdistan ava bûne û ji aliyê hukumdar û sultanên Kurdistan ve hatine çêkirin. Li navendên wek Dînewer, Hemedan, Şam, Heleb, Erbil, Qahîre, Cizîr, Meyafarqîn, Ruha, Mêrdîn û hwd. hatine saz kirin. Di serdema mîrektiyan de erdnîgariya medreseyên Kurdistan teng bûye û tenê xasê bi erdnîgariya Kurdistan maye. Bi piranî li bajarên Kurdistan ên wek Bidlîs, Hekkarî, Bazîd, Hîzan, Heskêf, Mukus, Amediye, Çemişkezek, Şêrwan û hwd. ava bûne. Di vê serdema duduyan de medrese, bûne çavkaniya berhemên edebiyata Kurdîya klasîk. Pirtûkên Kurdî jî li medresan wek pirtûkên dersê/rêzê hatine xwendin. Her wisa bo Kurdistan, bûne ceribîneke girîng ji perwerdehiya zimanê zikmakî re û xwedî roleke dîrokî ne bo pêkhatina çandê hevpar di nav Kurdistan de. Her wisa hevpariyek çandî, edebî û dînî jî çêbûye bi alema Îslamê re. Di serdema sisêyan de medrese ji finansorî û patronaja hukumdar û mîran bêpar û mehrûm mane. Rengînî û zengîniya dersan kêmbûne û tenê dersên dînî û fiqhî mane di mufredata medreseyan de. Lê medreseyên vê serdemê li dervayê erdnîgariya Kurdistan jî belav bûne bi saya xelîfeyên şêxên terîqetê. Li navendên wek Endonezya, Şam, Stenbol, Konya, Bexdad û hwd. jî ava bûne. Di vê pêvajoyê de medreseyan derfetên xwenûhkirinê nedîtine. Di vê serdemê de medrese ji bajaran zêdetir li gundan ava bûne. Di gel hin hewldanên reformê, bi rengê serdema dawîn gihîştine heta îro.

Pêwist e ku ji her alî ve dîrok û taybendmendiyên van saziyan bîna lîkolînkirin û rol û bandora wan a li ser civata Kurd bê eşkere kirin. Çi jî hêla dînî û perwerdehî ve û çi jî ji hêla zimanî, edebî û çandî ve. Her wisa jî divê li ser çareseriyên nûjenkirin û reformekirina van saziyên perwerdehiyê bê sekinîn. Li gor hewcedariya demê bê pêxistin û di vî warî de jê

bê îstifadekirin. Ev medrese hê qadeke vala ye ku hêviya lêkolînê berfirehtir û kûrtir in. Heta niha ji bela înkâr û qedexeyan îmkana lêkolîn û lêgerînê azadane çênebûne. Lê hêvî heye ku ji vir şûnda bi pêkhatina derfetên nû û pêşîvêbûna serbestiyetê, dê zanîn, çavkanî û belgêyên nû bi dest bikevin û hêlên van sazîyan ên di tarîfîya dîrokê de mane jî derkevin ronahiyê. Herwisa jî divê bi sûdwegirtina ji derfetên fermî û akademîk, ev tecrûbeya dîrokî bo perwerhiya roja îroyîn bibe sermaye.

Çavkanî

- Adak, A. (2013), *Destpêka Edebiyata Kurdî ya Klasîk*, Stenbol: Weşanên Nûbihar.
- Akyüz, Y. (1989), *Türk Eğitim Tarihi*, Enqere: Weşanên Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi,
- Bağusuy, B. (2009), *Selahaddin-i Eyyubi Devrinde İlmî Faaliyetler*. Stenbol: Weşanên Hivda İletişim.
- Baluken, Y. (2010), *Mervaniler Devrinde Dini Gruplar Arasındaki Münasebetler*, Wan: Teza Mastirê.
- Beg, M. E. Z. (2012), *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, Stenbol, Weşanên Nûbihar.
- Bingöl, H. (1987), *Muş'un Kültür Hayatına Toplu Bir Bakış*. Stenbol: Weşanên Umur, Kültür Eserler Serisi.
- Bitlisi, Ş. (2011), *Şerefname: Kürt Tarihi*, (Wergêr: M. Emin Bozarslan). Stenbol: Weşanên Deng.
- Bruinessen, M. V. (1995), "Endonezya' da Kürt Uleması ve Endonezyalı Öğrenciler", (Wergera Ji Îngîlîzî: Osman Tunç), *Bilgi ve Hikmet. Hejmar: 12*.
- Çiçek, M. H. (2009), *Şark Medreselerinin Serencamı*, Stenbol: Weşanên Beyan.
- Çiçek M. H. (1999), *Yakın Dönemde Cizre Yöresi Medreseleri*, Hz. Nuh'tan günümüze Cizre Sempozyumu, Stenbol.
- Demir, A. (2009), *İslam'ın Anadolu'ya Gelişi*, Stenbol: Weşanên Kent.
- Dineverî, E. H. (2008), *Bal ve Balarısı Kitabı*, Stenbol: Weşanên Hivda.
- Dineverî, E. H. (2007), *İslam Tarihi*, (Pêşgotina Wergêr) Stenbol: Weşanên Hivda.
- Epözdemir Ş. (2015), *Medreseyên Kurdistanê*, Stenbol: Weşanên Nûbihar.
- Epözdemir, Ş. (2005), *Osmanlı - Kürt İttifakı ve Mevlana İdris-i Bitlisi*, Stenbol: Weşanên Pêrî.

- Epözdemir, Ş. Medreseyên Miran II, www.beroj.com, (dîroka ragihînê: 15.04.2012).
- Gözütok, Ş. (2013), *Medreselerin Ortaya Çıkışı ve İlk Medreseler, Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler Sempozyumu*, Cilt I., Muş, Zanîngeha Mûş Alparslanê.
- Hakan, S. (2002), *Müküs Kürt Mirleri Tarihi ve Han Mahmud*, Stenbol: Weşanên Pêrî.
- Hayr, Y. M. (2004), *İslam Tarihinde Kürt Kadını*, (Wergera Ji Erebî: Ali Rıza Seven), Stenbol: Weşanên Nûbihar.
- Izady, M. R. (2005), *Kürtler*, (Wergera Ji Îngîlîzî: C. Atila), Stenbol: Weşanên Doz.
- Lewis B. (1993), *The Arabs in History*, Oxford: Oxford University Press,
- Makdisi, G. (1981), *The Rise Colleges Institutions of Learning in Islam and The West*, Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Makdisi, G. (2009), *İslam'ın Klasik Çağında ve Hristiyan Batı'da Beşeri İlimler*, Wergera: Hasan Tuncay Başoğlu, Stenbol: Weşanên Klasik.
- Makdisî, E. S. (2002), *er-Ravzateyn fi Ahbari'd-Devleteyn*, Beyrut.
- Maruf. N. (1973), *Medarisu Qable Nizamiye*, Metbeet ul- Mecme il-İlmî el İraqî.
- Nado, K.. (2012), *Pêngav*: Kovara Xwendekarên Zanîngehan, Zivistan: 7
- Nursi, B. S. (2005), *İçtimai Dersler, Münazarat*, Stenbol: Weşanên Zehra.
- Nursi, B. S. (2005), *Divan-i Harb-i Örfî, Hatime*. Stenbol: Weşanên Zehra.
- Qanatê K. (1983), *Tarîxa Edebiyata Kurd*, Stokholm: Weşanxaneya Enstitüt Kurde.
- Sadînî, X. (2010), *Mela Huseynê Bateyî*, Stenbol: Weşanên Nûbihar.
- Sediyani, İ. (2007), *Adını Arayan Coğrafya*, Stenbol: Weşanên Öze Dönüş.
- Sırma, İ. S. (2013), *Müslümanlarda Eğitim Tarihi Süreci İçerisinde Medreseler, Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler Sempozyumu*, Cilt I., Muş, Zanîngeha Mûş Alparslanê.
- Telli, M. E., (1998), “*Nêrînek Li Ser Medresên Kurdistan*”, Kovara Nûbihar, Hejmar: 63/64.
- Top, M. (2007), *Güneşin Yükseldiği Yer Muş, Bitlis, Van, Hakkari*, Mûş: Muş İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü.
- Yaşın, A. (2010), *Tarih Kültür ve Cizre*, Stenbol: Weşanên Kent.

- Yeđen M. (1999), *Devlet Söyleminde Kürt Sorunu*, Stenbol: Weşanên İletişim.
- Yılmaz, A. *Maddeya Wan*, MEB İslam Ansiklopedisi Büyük Larousse Ansiklopedisi, /Araştırma <http://www.ihvanforum.org>, (dîroka ragihînê: 19.01.2013).
- Yüksel, M. (1993), *Kürdistan'da Deđişim Süreci*. Stenbol: Weşanên Sor.
- Yüksel, M. (2013), *Kürt Medreselerini Din Eđitimi Merkezli Olarak Islah ve Geliştirme imkanı ve Bunun Toplumsal Barışa Katkısı, Medrese Geleneđi ve Modernleşme Sürecinde Medreseler Sempozyumu*, Cilt II,, Muş, Zanîngeha Mûş Alparslanê.
- Zinar, Z. (2013), *Pêvajoya Medresa Kurdî*, Diyarbekir: Semînera Li Komeleya Nûbiharê (Maqaleya neweşandî)
- Zinar, Z. (1993), *Medresa Kurdî-Xwendina Medresê*, Stockholm: Weşanên Pencînar.